

Boterheksen (2): de melkdieven

Voor Luther zijn de heksen *die bloßen Teufelshuren, die da Milch stelen, Wetter machen, auff Boeck und Beßen reyten, auf Mentel faren, die Leutt schiessen, lemen und verdurren, die Kind ynn der Wigen martern, die ehlich Glidmaß bezaubern unnd desgleychen* en prijst als een zeer goed middel om heksen te kwellen het uitgieten van verhekste melk op gloeiende kolen aan.¹ De Groessense pastoor Jacob Vallick schreef (Hoorn, 1598) over een *Molliken tovenaressse* (een melktovenaar, die melk steelt door een riet te melken) uit Elten, die in 1523 werd verbrand en daar een *spel* had aangericht, dat in de hele streek bekend werd.² Tijdens een heksenproces in Zwitserland in 1551 bekende een heks, dat ze uit haat (*Feindschaft*) de koe [van de aanklager] de melk 3 dagen onttrokken had.³ Bij een proces in Mecklenburg in 1570 bekende een man een merkwaardige methode waarmee hij de melk aan koeien had onttrokken: *das hatte er gethan mit Todten Erde* [kerkhofaarde], *die er geholt in aller Teufel Namen und in derselben Namen voor die Thür* [van de stal] *gegossen, da die Kuh übergehen mußte*.⁴ Een Sollnitzer heks gebruikte in 1581 hiervoor een schort (zie doekmelken).⁵

In Utrecht werden in augustus 1595 vier personen verbrand. Een van de beschuldigen bekende boter uit een sloot gekarnd te hebben, die zijn vader met een lepel in een boternap had gedaan. Het betreft A.C. Bulck, die *‘mede bekend heeft op dezen tyd omtrent zyn hofstede ter presentie ende deur bevel van zyn vaeder uyt eene sloot boter gearnt te hebben, die zyn voorn[oemde] vaeder met een lepel in een boternap schepte*.’ Een kind had bij dit getuigenverhoor verklaard *‘melk te hebben gehaald uit de hecht van een mes, hetwelk de beschuldigde in een boom gestoken had*.’⁶ In Hessen bekende in 1596 een vrouw: als ze op Walburgstag een buurmans koe met een roetje in de duivels naam slaat, kon ze het hele jaar lang die koe melken. Zo’n roetje had ze in haar stal staan.⁷ Een andere (?) Hessische heks bekende, *dass sie ein wurtzel von*

¹ Hammes 1977, 156 naar G. Längin, *Religion und Hexenprozeß*, Leipzig 1888, 173. Eckstein, in: *HDA I*, 1737: *possunt butyrum, lac, caseum aliis furari* (ze kunnen boter, melk en kaas van anderen stelen), *id est ex poste vel bipenne vel mantili mulgere* (*HDA VI*, 296); Eckstein, in: *HDA VI*, 340 naar Klingner, *Luther*, 77.

² Tinneveld 1976, 118. Het spel is dat van een kobold, een ‘duivelke’, dat men *Eckerke* [= *Necker* = nikker, watergeest] noemde en bestond uit koren van de balken smijten, dat de huisgenoten moesten dorsen; en hij sloeg de huisgenoot die goed arbeidde; vrouwen trok hij aan het haar; wie te ton voeren [= moesten schijten], smeed hij om; als daar iemand heen reed, stootte hij die van het paard; hij liet niemand passeren, tenzij ze hem een oortje of een halve stuiver gaven. Dat duurde twee tot drie jaar (van 1521-23).

³ Eckstein, in: *HDA VI*, 312 naar *SAVk*. 1899, 319. ID., 299: *Überhaupt setzen die Hexen meist aus Feindschaft ihren Schadenzauber ins Werk. In einer bergischen Sage entzieht eine alte Hexe die Milch der Ziege aus Feindschaft, in einem Schweizer Prozeß (bovenstaand) aus Rache. Nach diesem Motiv fragt der Layenspiegel des Ulrich Tengler besonders.*

⁴ Eckstein, in: *HDA VI*, 312 naar Bartsch 2, 9.

⁵ Eckstein, in: *HDA VI*, 303 naar Kühnau 3, 19.

⁶ Teenstra 1846, 139, 140 (naar Scheltema, 256, aant. p. 97).

⁷ Mannhardt 1963, I, 272 naar *Z.f.d.M.* II, 72 = ID. 1858, 19 n. 2 (*HDA VI*, 310). Om de melk van vreemde koeien te verkrijgen breekt een heks te Gfrees in de Oberpfalz twijgen van een els en geeft daarmee de dieren 3 tikjes onder

deufelskraut vor die haus und stalltür und uf die misten in teufels namen des morgens vor ufgang der sonne gelegt [d.w.z. ze heeft op 3 plekken een wortel van het van de duivel gekregen kruid neergelegd].⁸ Apollonia Appel uit Niderflostadt bekende in 1596, dat ze een *handzwel* (in Zwaben een *Kuchenzwehl* [*Zwehle* = doek]) aan de *hölle* [oven] hing en zei: ‘*Hölle, ich melke dich in Teufels Namen, gib mir so viel Milch als Tropfen an der Kuh sind.*’⁹

Uit een brief van de drost van Veachte uit 1596 blijkt dat de poging om het melkstelen tegen te gaan ook verdacht is. Hij schrijft over ene Schwechmann, een mislukte kleermaker, die zich met de heksenkunst en waarzeggerij bezig hield en daar zijn brood mee verdiende. Deze zou bij een man in het kerkspel Balkum het melken hebben hersteld en andere lieden daarbij hebben beschuldigd (van het stelen van de melk).¹⁰

In 1596 vertelt Matthijs Strynck, een boer uit Brugge, dat zijn *bueter ende melck was stynckende* door toverij. De onttovering werd verricht door Michiel Smit uit Damme, die eerst *schoon vier* liet maken en daarover een nieuwe aarden pot hing met de melk en enige naalden. Hij bracht de melk aan de kook en roerde daarbij in de pot met een *doot menschenbeen*. Toen de melk begon op te komen, viel Michiel op zijn knieën en las van een papiertje een tekst en herhaalde die 4x, *in de vier houcken vande werelt*, zoals hij het zelf noemde. De Brugse boer verstond slechts het laatste woord *Grammaton* (d.w.z. tetra-grammaton, de 4 letters waarmee Jahweh, de Hebreeuwse naam van God, geschreven werd). Daarna maakte Michiel een *ront parck* met kalk op de grond en binnen deze cirkel trok hij een kruis en schreef in ieder der compartimenten 2 letters die de boer niet kende. De karn werd in het midden van deze cirkel geplaatst en het karnen verliep zonder problemen. De boer wilde weten wie het hem had aangedaan en Michiel had gezegd: ‘*Die u datte ghedaen heeft, zal u merghen nuchtent int ghemoete commen up een cruijsstraete.*’ En zo gebeurde het inderdaad ’s anderendaags ook.¹¹ Ook bij een andere boer uit Brugge, Pieter van Pachtebeke, was Michiel actief. *Hij nam eenen brief daerinne stond zeker gheschifte ende vele cruijcen daerentusschen, ende ghijnck metten zelven brief in de kelder alleene, hebbende die doen toesluten, ende up zyn knijen ghevallen zijnde ende een cruijce ghemaect hebbende (zo de depositant zach eer hij den kelder toesloot) heeft ghelesen zulcx als inden brief stont, twelcke gheduerde omtrent tquartier van een huere, zijnde doens [toen] uuijten kelder ghecommen zeer verwarmpt alsof hij ghedorsschen hadde, ende quam hij daer tot twee stonden toe [= 2x] maer en las hij den brief maer deerste reyse, zegghende totten depositant datter wel zijn zoude...*¹²

het opzeggen van zekere toverwoorden (Schönwerth, *Aus der Oberpfalz*, I, 335).

⁸ Eckstein, in: *HDA* VI, 312 naar *ZfdMyth.* 2, 72.

⁹ Eckstein, in: *HDA* VI, 303 naar *ZfdMyth.* 2, 73.

¹⁰ Wolf 1994, 394.

¹¹ Braekman 1997, 443 (naar Brug. 1, 104). Blauwververs zagen zich met een vergelijkbaar probleem geconfronteerd: in juni 1596 getuigde een blauwverver voor de Brugse schepenbank hoe hij voor het onttoveren van zijn verfkuipen terecht kwam bij ene Lijne de Roo. Zij bracht *wijenwater, ghewijt broodt, een stick van een ghewijde keersse* naar zijn huis. Het hele gezin moest *alle daeghen eten elc drie beten ende drijncken drie druepelen neghen daeghen lanck gheduerende*. Op het eind van deze noveen maakte Lijne drie *cruijskins van wasse, dewelcke zou [= zij] plactede jehghens de cuijpe* (l.c. naar *Biekorf* 36, 1930, 18).

¹² Braekman 1997, 444 (naar Brug. 1, 102 naar Neylants, in: *Biekorf* 39, 1939, 135-138). De verklaring van depositant vervolgt: *zegt dat Michiel anders niet en ghebrijjcte danne te lesene den voorn. brief, ... hebbende doen haelen vontewaeter [= wijwater, uit de doopvont] ende ghewijde palme de welcke hij mede drouch in de keldere, niet wetende wat hij daarmede dede, mids hij den kelder toesloot ende lastede [gelaste] dat niemant daerinne commen en zoude voor dat hij cloppen zoude; zegt dat Michiel ooc lastede dat de depositant ende zijn wijf dien dag niemant nijet leenen en zouden...*

Alleen al het feit dat de koeien van een boer meer melk geven dan die van zijn burens is genoeg om in 1613 een man voor het gerecht in Graz te brengen. In 1614 hangt een herderin (*Sennerin*) te St. Lamprecht twee padden aan een stang en melkt daaraan.¹³

Bij het proces in 1630, waarbij Anna Eysenpeinin wegens melktover werd aangeklaagd, heeft men haar bedreigd, omdat zij de verdroging van de koeien heeft veroorzaakt, en dat zij er weer vanaf moet zien.¹⁴ In 1644 wordt aan de heks Joosyne Labyns uit Heestert gevraagd of zij melk betoverd heeft *met op de melkkuype van uw duyvels poeder [zie 'De hostie in de pad'] te legghen of te werpen* en enige jaren tevoren is sprake in een vonnis van een *tooverbrief met luttel geschrifte* en ook *wat hair ... gelyk koeyen hair, aen u by den duyvel gegeven*.¹⁵ Rond deze tijd verklaart de echtgenote van ene Pieter van Bree ten aanzien van het onttoveren van de melk *datmen de tanghe gloeiende maect int vier ende datmen die danne steect cruijswijs inde keerne, zeggende: inden name des Vaders, des Zoons, ende des Heylichs Gheests, zonder meer woorden te ghebruijckene*.¹⁶

Behalve koeien uitdrogen kunnen heksen ook de boter verhinderen te komen zoals is op te maken uit een opmerking van Cyrano de Bergerac in zijn *Lettres diverses* (1654), die Agrippa van Nettesheim zijn kunsten laat proclameren, waaronder ook een spreuk voor schadetover: *Nolite fieri*. Duidelijker is de tekst van de Engelse vertaling van *The Satyrical Characters and Handsome Descriptions of de Cyrano de Bergerac* (1658), waarin de tovenaer zegt: *'I give a secret virtue to Nolite fieri, when tis said backwards, that it hinders the butter from coming*.¹⁷ Ook Shakespeare wist van het niet willen komen van de boter, veroorzaakt door een *sprite* (spirit), genaamd *Robin Goodfellow*: *'that frights the maidens of the villagery; / Skim milk, and sometimes labour in the quern, / And bootless make the breathless housewife churn;*' en ook in de brouwerij: *'And sometime make the drink to bear no barm;*' terwijl hij ook graag mensen laat verdwalen en daarom lacht: *'Misleading wanderers, laughing at their harm.'* Hij wordt ook *Hobgoblin* en *Puck* genoemd, die het werk van de mensen doet en hen geluk bezorgt.¹⁸

Der kuriöse Künstler (1705) raadt aan de melk (van de behekste koe) op gloeiende kolen te gieten, *darvon werden dann dergleichen Gabel-Reuterinnen und Hexen dermaßen geplagt, daß sie nirgend ruhen können*.¹⁹ Ook Praetorius kent methoden: *Ist den Kühen die Milch bezaubert, so melken sie durch alte Besen, und sengen die am Feuer oder schlagen den Milchkübel mit weißen Stecken, oder sieden die Milch, und stechen mit Messern darein, das tut den Hexen so weh, daß sie die Milch wiederkommen lassen*.²⁰ De wolfbanner Perwolf verklaarde in 1701, dat hij bij een vrouw werd geroepen, wier koeien behekst waren; hij boorde een gat in de staldrempel en goot erin vers gemolken melk van alle koeien; toen heeft hij een gloeiende ijzeren *Vorstecker* (pin) in het gat gestoken en gezegd: *'ich brenn nit die Milch oder den rämb [room], sondern ich brenn die hex, die die milch einziehen tuet,*' en daardoor werd de melkheks werkelijk verbrand.²¹

¹³ Eckstein, in: *HDA VI*, 298 en 302 naar *ZdVfVk*. 1897, 181 en 191.

¹⁴ Wolf 1994, 265: Uit de brief van Christian von Benenoe aan de Fürstbischöf: 'Man habe auch geistliche Sachen gebraucht und gedroht, da sie es verursacht habe und daß sie wieder davon absehen soll, denn keine Kuh habe mehr als ein halbes Seidlein Milch gegeben...'

¹⁵ Braekman 1997, 443 naar Canaert, *Bijdragen*, 180 en 168.

¹⁶ Braekman 1997, 444 (naar Brug. 1, 101).

¹⁷ Eckstein, in: *HDA I*, 1737 (*ZfVk*. 1904, 414 = Sébillot 3, 87); Briggs 1962, 244 (naar o.c., 45ff).

¹⁸ Shakespeare, *A Midsummer Night's Dream*, II, 1 (p. 143); *HDA I*, 1737: *So bist Du jener schlaue Poltergeist, / ... / Durch den der Brau missrät und mit Verdruß / Die Hausfrau atemlos sich buttern muß*.

¹⁹ Eckstein, in: *HDA VI*, 338 naar von Pfeiffer, in: *Germania* 22, 260.

²⁰ Eckstein, in: *HDA VI*, 339 naar *Blocksbergs Verrichtung*, 116.

²¹ Eckstein in: *HDA VI*, 349 naar Byloff, 49. Eckstein neemt dit op bij 'Verpflöcken', d.w.z. met een plug (wig) dichtmaken, zoals in Zwitserland gedaan wordt: de behekste melk wordt in een gat in de staldrempel gegoten en met

Een heks in Zwaben bekende in 1721: *Sie wisse nichts, als das sie gesagt hab mit dem anbrien, wann man siedig wasser mach und da wo das vieh fresse, ausschütt, so nemb es den kühen die Milch.*²²

Nog in 1750 is Magdalena Hermes te Wuedlinburg gewurgd en verbrand, ‘bij vonnis in welke de onzinnigste bedrijven, b.v. het tappen van melk uit eene bies of stroohalm enz., als misdaden worden opgegeven.’²³ Hierover horen we Teenstra: de heksen wisten melk uit de biezen der sloten te trekken, zoals nog onlangs in de Betuwe is gebeurd; althans D°. Heldring verzekert, dat aldaar door toverij een menigte heksen uit een *biespol* evenveel melk gemolken hebben als een ander uit een goede koe.²⁴

Het is een spreekwoordelijk gezegde: zo vol haat en lelijk als een heks, aldus Bodin. Als voorbeeld geeft Behringer het verhaal van de gouverneur van de bisschop uit Freising, die in 1590 informeerde naar heksen bij een rechter uit het naburige Beierse streekrechtbank van Kranzberg. De Beierse rechter antwoordde, dat de gezochte personen hem niet bekend waren, maar dat een oude koeherder met een rode baard (een slecht teken!) in het dorp Garcuing woonde, wiens vrouw vaak ‘nogal misschappen en schurfterig’ in het gezicht was en verdacht werd van het stelen van melk, omdat ze meer boter op de markt in München verkocht dan haar eigen koeien konden produceren.²⁵ Dergelijke verdenkingen zijn nog te zien in Hongaarse processen in de 18^e eeuw. Toen mensen (vrouwen waarschijnlijk) op de avond van St. Georges dag en op de nacht van St. Lucia’s dag wandelden in de stallen en erven van andere mensen, was de melk van de koeieneigenaren verloren gegaan en de koeien loeiden op een eigenaardige wijze.’ Ook is er sprake van een ‘heks’, die in de gedaante van een zwarte hond in een kruik de opbrengst van de koeien van andere mensen wegdraagt.²⁶ De *Brodnica* is volgens Pócs de Bulgaarse heks ‘par excellence’, die graan van andermans velden en melk van andermans koeien verkrijgt en die op de dag van St. Jan de Doper het koren van het naburige dorp verkrijgt. Hoe, zegt ze niet, maar vermeldt de Hongaarse ‘dauwstelende heks’, die door het verwerven van de dauw de oogst of de melk van de burenen steelt. En laat dit volgen door het citaat: ‘And since witches are commonly reputed to be abroad [rondvliegen] and to practice witchcraft, on the night [= eve, vooravond] of St. George’s day, with the aim of obtaining cow’s milk.’²⁷ Bij een

een plug afgesloten. Ook in Mecklenburg sluit men 3 druppels melk op in de drempel.

²² Eckstein, in: *HDA VI*, 296 naar Birlinger, *Schwaben*, 1, 125 (*kühen* i.p.v. *khüen*).

²³ Teenstra 1846, 140. Eckstein, in: *HDA VI*, 303: In 1750 werden te Herresheim moeder en dochter verbrand, die uit een doek melkten (naar Schell, *Berg. S.*, 109 n°60). In 1760 dwong de vader zijn als heks aangeklaagde dochter voor de rechtbank uit een doek te melken (? van Eckstein naar Schell, *l.c.*); ook bij het *Falschmiethen* (melk wegtoveren) in Württemberg melken de heksen aan een handdoek, evenals de tovenaars in Wollin. Een heks in Slezië melkt aan een handdoek, die aan de ovenstang hangt, en in 1906 zou een heks aan de 4 punten van een grasdoek gemolken hebben. In Slezië is het een zakdoek, in Neukirchen (Oberpfalz) een tafellakenpunt (over een *Asenstange* hangend), in Lechrain graszakken en melkdoeken, een Slezische heks hangt een grasdoek aan een boomtak. Verder worden vermeld: verlompte vaatdoeken (van rode kleur), doekpunten, franje van een doek, bedkwasten, woldraden, de Friese heksen trekken via een bedlaken of rode lap boter tot zich. ID. 304: De geitenvroedvrouw te Altdorf melkt aan de duim van een bosarbeidershandschoen. Op Golzer melkten moeder en dochters de melk uit de uier van een gedroogde koeienhuid.

²⁴ Teenstra 1846, 86: Ook konden zij uit puur slootwater boter karnen...

²⁵ Behringer 1997, 161 (HStAM, Hexenakten 9a, fol. 299).

²⁶ Pócs 1991/92, 317, uit 1741 (er zit een fout in het notenapparaat: in de tekst 2x n. 34, maar alleen de 2^e, niet gerelateerde, is opgenomen; n. 44 niet in tekst, wel in notenapparaat). Vgl. Tolley 2009, 188: The witch is also said to send out a *trollkat*, often conceived as a sort of ball of yarn, which passes amongst the cows and sucks milk from them to take back to the witch; if the *trollkat* is injured, it shows on the witch’s body.

²⁷ Pócs 1991/92, 320 naar Komáromy 1910, 677 uit Győr County; ID, 356 n. 43: Literatuur over de Roemeense, Bulgaarse, Macedonische heks, die de melk schaadt en het koren van de buurgemeente, de naburige weiden en van de akker van de burenen stelen. ID., n. 45: Literatuur ‘from our trials’ over ‘dew-picking’: magic securing milk and

heksenproces in Tállya (Zemplén county) in 1715 werd de uitspraak gedaan: ‘Dat ze voor zichzelf de melk van andermans koeien konden nemen door – op Goede Vrijdag, St. Jorisdag en St. Lucia’s dag – de mest van de koeien van anderen te nemen en die te brengen naar hun eigen erven of stallen.’²⁸ In sagen komt dit ook naar voren. In Oostenrijk roeren de boterheksen op St. Jorisdag onder de druiprand, opdat zij altijd (d.w.z. het hele jaar) melk hebben; in het Egerland (en Oostenrijk) wrijft men met gestolen melk de uiers van de koeien in op 1 mei en in Scandinavië stelen de heksen de melk op Witte Donderdag.²⁹ ‘Room voor mij en melk voor mijn buurvrouw,’ zeiden de vrouwen (in de Franche-Comté?) en wierpen zout over hun [linker-]schouder, opdat de room van de melk van hun koe niet door toverij werd ‘afgetapt’.³⁰ Een van de heksenkunsten is, aldus Friedrich Ranke in *Die deutschen Volkssagen*, het beroemde handdoek-melken en hij vertelt het verhaal van een Luxemburgse boer, die, terwijl zijn vrouw naar de kerk is, zich met zijn dochter(tje) onderhoudt over het boerenbedrijf. Dan vertelt ze hem, dat het niet nodig is om naar de stal te gaan om de koe te melken; ze kan het in de kamer uit een handdoek. Dat wil de boer zien en het meisje melkt uit de handdoek een emmer vol. Hij wil dat ze doorgaat, maar ze waarschuwt dat de koe dood zal gaan. Hij laat haar doormelken en als ze stopt, blijkt de koe in de stal dood. Ranke merkt op, dat dit verhaal niet zonder meer te begrijpen is, en geeft een beschrijving uit Oostenrijk, waar de heksen de grasdoek op de weide heen en weer slepen, waarop koeien plegen te weiden. Dan hangen ze de doek op aan een boomtak en melken de neerhangende punt. Dit doet Ranke denken aan een gebruik van de Tsjechen: Ze versieren een van hun koeien met groene twijgen, bedekken hem met een rein kleed en brengen haar zo naar het veld bij een kruispunt. Daar nemen ze na een gebed het kleed af, vangen daarin het dauw van de grasweide en leggen het kleed weer op de koe, die naar huis wordt gevoerd en van het kleed ontdaan, dat men ophangt aan een van de deurposten in de vorm van een koeienuier met vier tepels. Dan wringt men de dauw eruit in een vat en mengt dat door het drinkwater van de koeien, waardoor zij gezond en melkrijk worden. Ook wassen de meisjes zich ermee om gezond en mooi te blijven.³¹ In Slezië gaat de boerin op 1 mei [’s morgensvroeg] zwijgend naar een wei en strijkt zwijgend met de handen dauw van de grassen en kruiden; met een vrome spreuk strijkt ze de dauw op de koe[ien].³² De Slaven wassen hun koeien met Johannisdauw tegen de tover der melkheksen, want op St. Jansavond sluipt de heks naar de haag van de hof [vgl. *hagasuza*: haagrijdster] en zegt: ‘De kaas naar mij, het spek naar mij, maar de koehuid voor jou.’³³ Bij de

corn by inflicting damage on the other village or pasture, on other people’s field; the activity is generally associated with St. George’s day, St. Lucy’s day, and Whitsun. Opmerking: According to our contemporary data, it is partly the practice of everyday magic and partly a fictitious activity attributed to the witch. (zie voor het stelen van het koren de door de heks uitgestuurde pad, die zijn wangzakken vult en naar de heks brengt).

²⁸ Pócs, *l.c.* naar Hodossy 1902, 221 (in Hongarije).

²⁹ Eckstein, in: *HDA* I, 1734 (n. 141-143): Dat heksen op het dak boteren, vermeldt Praetorius, *Blocksberg*, 455; Eckstein, in: *HDA* VI, 310 naar *ZföV*k. 1897, 22, 139.

³⁰ Fillipetti & Trotureau 1987, 101 n. 6.

³¹ Ranke 1910, 19f (= *HDA* VI, 305f), en hij merkt op: ‘Die ganze Schuld der ‘hexe’ ist ursprünglich nur, daß sie hartnäckig an einem Brauche ihrer Vorfahren festhielt, den ihre aufgeklärtere oder wenigstens andersgläubige Zeit nicht mehr verstand oder verstehen wollte und als einen schädigenden und teuflischen Zauber verfolgte. Und ganz ähnlich steht es mit dem Vorwurf des Wettermachens: die Hexe übt einen Brauch, mit dem die früheren Geslechter Jahrhundertlang den ersehnten Regen heranzulocken glaubten; bei ihr aber wird es ein boshafes Mittel, durch das sie ihren Feinden ein Gewitter über den Hals schickt.’ Ook hangen toveressen [in Bohemen] hun zaadschorten op een paal en melken uit een einde melk (*HDA* VI, 1549 naar Grohmann, 132).

³² Eckstein, in: *HDA* VI, 328 naar Drechsler 1, 115 n°127. Eckstein (331 n. 441) spreekt over een ‘ähnliche Zeremonie in Irland, nur dient hier das abgeschnittene Gras als Amulett in die Milchammer’, maar in Slezië werd het gras niet afgesneden; overigens is onduidelijk of de dauw ergens in wordt verzameld.

Ruthenen sleept op de ochtend van de St. Jorisdag de boerin een touw door de dauw en geeft dat de koe met zout te eten.³⁴

De heksen doen precies hetzelfde: Bij de Zuid-Slaven gaan de *Cinilice* op St.-Jorisdag naakt, met alleen een sluijer om op de bedauwde weiden naar de heksendans. Ze werpen de sluiers op de dauw en wentelen zich erin en zingen: 'Het hele dorp moge het gras als voeder gebruiken / en mij moge de melk toestromen.' Met de nat van dauw zijnde sluiers wassen ze de melkservies af.³⁵ Bij de Ruthenen verzamelen de melkheksen in de St.-Jansnacht in witte gewaden de dauw van de velden. In Frankrijk slepen ze op 1 mei de melkzeef aan een draad achter zich aan [om de dauw te verzamelen].³⁶ In Bohemen verzamelen de heksen vóór zonsopgang dauw in zaaddoeken, daardoor verkrijgen ze de macht alle koeien, die daar weiden, door de doeken af te melken.³⁷ In Holstein worden de heksen *daustríker* genoemd. Als het op Meimorgen (1 Mei) gedauwd heeft, geeft het een goed boterjaar. Een heks ging op die morgen vóór zonsopgang over de velden van haar burenen, nam met een groot linnen laken alle dauw op en wrong die uit in een kruik. Daarvan deed ze als ze wilde boteren een lepel in het botervat, waarbij ze sprak: '*ût elk hûs en läpel vull.*' Daarmee nam ze van de lieden aan wie de velden behoorden, zoveel van hun boter. Haar knecht moest karnen en zei de formule fout: '*ût elk hûs en schäpel vull.*' Daarop stroomde het hele huis vol boter.³⁸ Een boerin in de Oberpfalz ging ieder jaar op Walpurgisdag (1 Mei) vóór zonsopgang met een sikkel naar haar velden, sneed daarmee drie grashalmen af en sprak: '*O du guter Walberntau [Walburgis-dauw], bring mir, so weit ich schau, in jedem Hälmlchen ein Tröpflein Schmalz.*' Zo had ze het hele jaar voldoende boter.³⁹ Ook strijken heksen in de Oberpfalz op St. Jansdag dauw en verkrijgen daardoor de melk van die koeien, die het gras van de afgestreken weiden vreten.⁴⁰ In Kudowa rukte de heks bij een hoeve een handvol gras af, deed het in haar doek en zei: 'De helft voor jou, de helft voor mij'; toen gaven haar geiten veel meer melk dan die van de hoeve, waar de dieren maar de helft gaven.⁴¹ In de Ierse county Leitrim maakte een priester een vroege wandeling en kwam langs een oude vrouw, die met haar handen de dauw verzamelde van het lange gras met driemaal de woorden: 'Kom allemaal naar mij.' De priester zei zonder na te denken driemaal: 'En half naar mij.' Thuisgekomen vernam hij dat de

³³ Eckstein, in: *HDA VI*, 329 naar Frazer II, 74f (§7, 2). Hoe de dauw van St. Jansochtend kan beschermen tegen de heks, die de avond ervoor komt, wordt niet duidelijk, tenzij de St. Jansdauw de geworpen tover afwast.

³⁴ Eckstein, in: *HDA VI*, 329 naar *Globus* 61, 280. Ook Frazer, 'Parilia', 1908, 9: If, however, a beast should after all be bewitched, the farmer's wife drags a rope about in the dew on the morning of St. George's Day. Then she chops it up small, mixes salt with it, and scatters the bits among the cow's fodder. No sooner has the afflicted animal partaken of this compound than the spell is broken.

³⁵ Eckstein, in: *HDA VI*, 310 naar Belovic, 125. Ook op Eliasdag trekken de Zuidslavische melkheksen de melk door naakttover tot zich (naar Belovic, 264).

³⁶ Eckstein, in: *HDA VI*, 310 naar *Globus* 61, 280; Sébillot 3, 84.

³⁷ Eckstein, in: *HDA VI*, 303f naar Grohman, 130 n°960.

³⁸ Mannhardt 1858, 5 naar Müllenhoff, *Schleswigholst. Sagen*, 565 n°573 (= 1976, 239f n°355.2). Teenstra (1846, 98) meldt, dat in Friesland nog steeds wordt geloofd, dat als iemand van schurft (*scabies*) wil genezen, hij in de St. Walpurgisnacht in het water moet springen, zich goed onderdompelen en wassen. *HDA I*, 1733: Um Buttersegen zu erzwingen, treiben die Butterhexen vor allem mit dem Maiantau Zauber: *Maimorgen muß es getaut haben, dann gibt es ein gutes Butterjahr*; de heks zegt: *Ut elk Huus en Lepel vull!* Algemeen Oost-Fries: de heks schaadt het vee doordat ze van de weide de dauw van het gras strijkt. In Frankrijk bestaan dezelfde voorstellingen van de toverkracht van de meidauw (Sébillot 2, 439; 3, 85).

³⁹ Mannhardt 1858, 5 naar Panzer, *Beitrag zur deutschen Mythologie II*, 301. Bij Sloet 1887, 132 is het 4-regelig: 'In jedem Halmlein Gras / Ein Tröpflein Schmalz.' De boerin slaat eerst 3x kruisgewijs door de lucht. (ook *HDA I*, 1735 naar *Bavaria* 2a, 309: de boerin gaat op het veld, slaat 3x met de sikkel in de lucht en snijdt 3 grashalmen af en zegt de 4-regelige formule; met verwijzing naar Panzer en Rochholz, *Gaugöttinnen*, 62, 74).

⁴⁰ Eckstein, in: *HDA I*, 1734 naar Schönwerth 3, 172, 27.

⁴¹ Eckstein, in: *HDA VI*, 305 naar Peuckert, *Schles. S.*, 101f.

karn driemaal de normale hoeveelheid boter had opgebracht, maar daarna kwamen een voor een de burens bij hem klagen, dat ze in het geheel geen boter hadden gekregen. De priester zei er niets van te begrijpen. Toen maakte een oude man hem erop attent, dat het 1 mei was en dat de heksen die dag de boter konden nemen door de dauwdruppels van het lange gras te vergaren. Nu begreep de priester hoe de vork in de steel zat en hij verdeelde zijn extra boter onder de burens, waarna ze naar het huis van de heks gingen, die slechts een oude bok had, en vonden er drie kuipen met boter.⁴² De koeien weten zelf waar ze de gestolen melk moeten halen, zoals te zien is in een mededeling van Wier: De dienstmaagd van ene Vikarius in Krefeld stuurt de koeien, als ze van de weide naar huis komen en niet genoeg melk geven, in de naam van 1000 duivels weg en beveelt hen hun melk te halen; de koeien gaan naar het huis van een melkheks, brullen hevig, keren terug en geven de normale melkhoeveelheid.⁴³

Soms weet de verteller niet meer, waarmee de heks begon. In een sage uit Uri was bij een oude juffer een schoenmaker *auf der Stör* (aan het werk). Terwijl hij zo schoenlapte, trok zij de *Ankenkübel* (botervat) uit de schroten vandaan, deed een weinig *Nidel* (room = boter) erin, en uit een *Gutterli* (? kruikje) enige druppels onbekend vocht [dit is uiteraard de dauw], waarbij ze mompelde: ‘*Uss jedem Hüß äss Trepfli,*’ roerde daarop de kuip enige malen en trok tenslotte ‘*ä wiätägä Zopfä-n-Ankä-n-üsä* (een flinke klomp boter eruit). Dat beviel de arme schoenmaker en hij dacht bij zichzelf: ‘*Dä witt lüegä-n-as-ärä das Gutterli v’rwittschisch.*’ En waarlijk, dat lukte hem; op een avond stal hij het, nam het mee naar huis en deed als de Maitli. Waarvandaan hij de Ankenkübel haalde, dat weet ik niet. Maar hij zei: ‘*Uss jedem Hüß äss Leffäli voll,*’ en toen barstte de Ankenkübel en een massa *Nidel* stroomde over de kamervloer. Vanwaar die kwam, bleef voor hem een raadsel.⁴⁴ In een versie uit Oberwallis is sprake van een heks, die elke dag boterde, terwijl ze geen vee heeft. Wat ze deed was, ze zette een *Ankenkübel* bij het open raam op een strokrans en na het verrichten van haar duivelsbezweringen riep ze: ‘*Bring mir aus allen Nidelkübeln Nidla (Rahm), einen Löffel voll!*’ Dan kwamen vleermuizen [= de hulpduivels] met ieder een lepel room, waarmee de heks in de kuip vulde.⁴⁵ In een Zwitserse sage zegt de heks tegen de geest, die haar steeds een 20-voudige hoeveelheid room brengt: ‘*Hei Astaroth, flink auf und hol, / von jeder Kuh zwei Löffel voll / als Hexengut und Sennenzoll.*’ Vrijwel hetzelfde zegt de *Nidelgret* [boter-griet] bij Andermatt onder wonderlijke tekens: ‘*Hexengut und Sennenzoll, / von jeder Kuh zwei Löffel voll;* de afluisterende boer varieert: ‘*~ / von jeder Kuh zwei Kübel voll,*’ en verdrinkt in de massa. De melkheks uit Waltersdorf zegt tegen haar melkdraak: ‘*Aus 100 Dörfern in jedem Haus ein Nösel Milch,*’ de afluisterende maagd varieert: ‘*Von jedem Hunde aus 100 Dörfern ein Dreck.*’ De heks uit Buderose in de Neder-Lausitz murmelt: ‘*Ich mache einen Schnitt, / Butter und Käse nehm ich mit,*’ met als variatie: ‘*Hier dau ik ne schene Schnitt, / Melk und Botte nehm ik mit,*’ waarop de boer repliqueert: ‘*Hier dau ik ne schene Schät [scheet], / der schlat juch int Frät.*’⁴⁶

Volgens een oud bijgeloof uit Württemberg krijgt men veel boter, wanneer men het botervat op een *Handzwehl* (handdoek) zet en een haarkam eronder legt. De boterheks van Tegerfelden had

⁴² Duncan, in: *FL* 5, 184f, verteld door Ann Whelan uit Driny (C° Leithrim).

⁴³ Eckstein, in: *HDA* VI, 334 naar Wierus, *Curatio eorum, qui lamiarum maleficiis afficiuntur* 40, 456, 8. Niet duidelijk is of met ‘Vikarius’ een naam of een vicarus (hulp priester) wordt bedoeld; in het laatste geval is de dienstmaagd te vergelijken met een *Pfaffenkellerin*. Ze verricht een tegentover ‘im Namen der 1000 Teufel’.

⁴⁴ Müller 1926: III, 245 n°1410: ‘Rahmzauber’, van Fr. Gamma-Zraggen, 40, Silenen.

⁴⁵ Guntern 1978: 688 n°1796: ‘Die Hexe im Vispertal’, naar: Moritz Tscheinen, in: *SAV* 1 (1897) 238. In Roemenië stelen de *strigoï* het graan uit de graanschuren door hun grote koffieleurige kikkers erheen te sturen. De kikkers vullen hun wangen met het koren en brengen het naar de *strigoï* (Pócs 1991/92, 324).

⁴⁶ Eckstein, in: *HDA* VI, 304f naar Vernaleken, 274 n°195; Müller, *Uri* 1, 101 n°137; Witzschel, *Thür.* 2, 87 n°106; Gander, *Niederlausitz*, 28, 72; Knoop, *Hinterpommern*, 81, 167. *Sennenzoll*: belasting voor de Alpenherders.

onder de kuip een kam en murmelde: ‘*Us jedem Hus en Löffel!*’⁴⁷ In de Oberpfalz roerde een boerin naakt volgens de sage de boter met de spreuk:

*Rühr di, Küberl, rühr di,
Von hier bis nach Ram [Rome, i.p.v. room],
Von jedem Haus n Tröpfel,
Kimd denna –r- ebbas zam.*⁴⁸

In een sage uit het Bezirk Scheibbs zet de heks zich op de Buchberg met woeste haren op een perenboom en zegt:

*Tan ma Buda rührn, Buda rührn, Buda rührn,
Von alle neun Pfarren, von an jeden Haus,
Daß ma bohnigrößn Buda zsam kriagn!*⁴⁹

In een Nederlandse sage stelde de *molik* (een zeker oud wijf, een tjoenster = heks) om een koe te betoveren zich voor de woning van de boer met een mesje tegen de maneschijn en sprak:

*Hier snyd ik een spaen,
In wollekens ghewaen,
Ende een ander daer toe,
So neem ik het melk van deser koe!*

De boer had haar echter gehoord en sloeg met een dik touw haar ‘Godsjammerlijk’ met de woorden:

*Hier slaen ik een slach,
Ende eenen andermals ich mach
Ende den derden daer toe,
So behoud ick d’melck metter koe!*⁵⁰

De originele tekst is in het Latijn met de rijmpjes in het Nederlands. Er is sprake van een *vetula dierum, malorum plena*, die uit jaloezie (*ex invidia*) de melk van de koe van haar buur wil verhinderen en een mes (*cultellum*) nam en naar het huis ging, waar de koeien waren, waar ze zei: ‘*Hier snidick enen spaen / In molkens gewaen / Ende een anderen daertoe / dus so neme ic die melc van deser coe.*’ Deze woorden horend greep de baas van de koeien een stok (*baculum*) en op haar afgaand sloeg (*percussit*) hij haar stevig (*valide*), zeggend: ‘*Hier sla ic enen slach / Ende den anderen alsic mach / Ende den derden daertoe / God behoude my die melc ende oech die coe.*’⁵¹

⁴⁷ HDA I, 1729 naar Grimm, *Myth.*, 3, 457, 667; Stephan, *Askanische Vk.* 112, 258f.

⁴⁸ HDA I, 1729 naar Schönwerth, *Oberpfalz*, I, 372; 376ff; 382, 15; *Bavaria* 2, 249. 382; *ZföVk* 1897, 115. De boterheksen te Völs onttrekken de boerin met de volgende spreuk de boter: *Die Bäurin schlegelt den Butter, juchhe! Doch macht sie koan Butter, koan Butter, o weh! Sie buttert und schlegelt und schlegelt, o Graus! Statt d’n Butter im Kübel a gräuliche Maus!* (naar Alpenburg, 290).

⁴⁹ Fielhauer, *Heimatkunde des Bezirkes Scheibbs. Sagen*, Scheibbs 1975: 63 n° 129; van Christine Brandstetter, geb. 1903, opname 12-1-1971.

⁵⁰ Teenstra 1846, 235 (naar Buddingh, *Verhandeling over het Westland*, 101), die voor de spreuk van de heks verwijst naar Delrio, p. 399. Zie ook ID., 120: het betjoenen [= beheksen] van de melk in de karnton, dat men eertijds *botter-belesen* noemde, was ‘hare geliefkoosde bezigheid’. Eckstein (in: HDA VI, 301 = Wolf, *NS*, 370 n°286) heeft ‘in mollekens ghewaen’; ook Haver 1964, 386f n°1069 heeft ‘mollekens’, zoals in n°1029, een 17e-eeuws formulier tegen ‘Mollekens tooverenersse’. Hij dateert 1470 [!] en merkt op (391): ‘Op het eerste gezicht is de bedoeling niet zo duidelijk: de heks wil, op afstand, de koeien van een boer hun melk ontnemen; ze gebruikt daartoe twee stukken hout, waarvan één althans de vorm had van een mol [*mollekens ghewaen*]. Ook de symboliek is onduidelijk. Staat dan plankje dan in de plaats van de koe?’ Maar volgens mij de heks in ‘mollekens ghewaen’, nl. als melkheks, de *molkentoversche*, ook *-treckerse* (Verdam, 367).

⁵¹ Braekman 1997, 455 (naar U., 186r); van een mol is hier geen sprake zoals Van Haver ten onrechte beweert, in navolging van Sinninghe (*Vk* 45, 1943, 170); *ghewaen* betekent hier wel: gedaante, vorm. De hele uitdrukking kan

Deze spaantover was ook in Duitsland bekend: Op zonnenwenddag (St. Jansochtend) *geht eine ersling auf allen vieren mit plossen leib zu irer nachtparin tor und mit den fussen steigt sy ersling an dem tor auf und mit einer hant halt sy sich und mit der andern sneyt sy drey span aus dem tor und zu dem ersten span spricht sy: 'Ich sneyt den ersten span nach aller milich wan', zu dem andern auch also, zu den dritten spricht sy: 'Ich schneyt den dritten span nach aller meiner nachpaurinnen wan', und geht ersling auf allen vieren her wider dan heim.*⁵² Praetorius schampert over de bijgelovige boeren: *'Ja sie besehen darauff den folgenden Tag als den eersten Maji die Thüren außerbhalb, ob sie nichts etwann mögen vermerken, daß ein Spänlein heraußgeschnitten sei, sintemal die Hexen der Art sein sollen, dass wann sie ja sonsten nichts können mitnehmen, doch soviel den andern abzwacken und ihrem Teufel auf dem Blocksberg präsentiren und mitbringen sollen, sonderlich damit Feuer anzumachen bei dem bevorstehenden Hubel- und Hummelfeste.'*⁵³

Russische boeren menen: On the eve of St. George's Day, as well as on the night before Whitsunday and on Midsummer Eve, witches go out naked in the dark and cut chips from the doors and gates of farmyards. These they boil in a milk-pail, and thus charm away the milk from the farms. Hence careful housewives examine their doors and smear mud in any fresh gashes they may find in them, which frustrates the knavish tricks of the milk-stealing witch. Not to be baffled, however, the witches climb the wooden crosses by the wayside and chip splinters from them, or lay their hands on stray wooden wedges. These they stick into a post in the cattle-shed and squeeze them with their hands till milk flows from them as freely as from the dugs of a cow. At this time also wicked people turn themselves by magic art into dogs and black cats, and in that disguise they suck the milk of cows, mares, and ewes, while they slaughter the bulls, horses, and rams.⁵⁴

Het beantwoorden van de spreuk van de heks is ook te zien in Zweedse sagen, door Klintberg samengevat onder het kopje: N41: *Shout for milk answered*. Type N41A: *'As far as you feel this beating'* lijkt het meest op het bovenstaande. Een heks gaat op een Witte Donderdag (Paas)-ochtend op een heuvel en roept met luide stem: 'Zo ver als deze roep wordt gehoord, zal alle profijt van de melk aan mij toebehoren.' Een man, die aan het jagen is, geeft haar slaag met zijn geweer en zegt: 'Zo ver als je deze slaag voelt, zal het profijt je toebehoren.' N41B begint

men parafraseren als: ter nabootsing van (de bewegingen bij) het melken (*molkens*, gen. van *molken* = melk). De tekst komt met enige variaties voor in een gedrukt werk uit 1486; het enige interessante aan deze tekst is dat hier de heks zich met de rug naar de maan moet keren (*ponens se contra splendorum lune*), terwijl ze de spanen afsnijdt. Hieruit blijkt dat de poging tot diefstal bij nacht plaats heeft (ID., 456).

⁵² Eckstein, in: *HDA VI*, 301 naar Grimm, *Myth.*, 3, 417 n°30 + lit. Een stukje hout van de stal van de buurman is al voldoende om diens melk te stelen (ID., 306 n. 72 naar *Globus* 72, 353).

⁵³ Mannhardt 1858, 25 naar Prätorius, *Blockesbergesverrichtung*, 437. *Hubel* 1. hobbels; 2. heuvel; *Hummel* I. 1. hommels; 2. (wild) meisjes; II. joviale groet van Hamburgers onder elkaar. *Hummeln im Hintern haben* (vgl. peper in je reet). Eckstein (a.c., 332) maakt melding van een 'seltsamen Widerzauber' (uit het Dresdener handschrift): men snijdt op *Sampsthage in der Goltfasten* [quatemberfasten; Lexer, 74] een stuk hout (spaan) uit de galg, vervolgens legt men de spaan *unter die schwellen an der thuer des Kuestalles* (onder de koestaldeurdrempel), dan is men tegen melkdieven beveiligd (naar Schönbach, 132). Hetzelfde handschrift geeft ook een methode om de gestolen melk terug te krijgen. Daarvoor moet men van de verdachte persoon *dreyerlei essender speyse* lenen en deze 3 dingen slaan met een hazelstok, die men in de *Goltfasten* moet houwen, waarbij men het huis wel moet sluiten; daarmee slaat men de heks, *daß si weder ligen noch sitzen kann*. In een Zwitserse bron uit 1646 breken de *Sennen* (herders) 3 hazelscheuten voor zonsopgang af en geselen de kokende melk. Een beklagde in 1674 had op heldere zaterdagnachten *Hagebuttendorne* afgebroken en de melk in de Sautrog gegeseld (ID., 345f).

⁵⁴ Frazer, 'Parilia', in: *R.E.E.S.* 1908, 8.

hetzelfde. Een man, die haar hoort, zegt: ‘Nee, je zult stront in je vat hebben!’ In versie C zegt de man: ‘Dat is een leugen.’⁵⁵

⁵⁵ Klintberg 2010, 284 type N41A (10 reg.; 20 var.); 41B: ‘*Shit in your cask*’ (1 reg.; 5 var.); 41C: ‘*That is a lie!*’ (3 reg.).